

ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ ПОТЕРПІЛОМУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЗА РАХУНОК ДЕРЖАВИ

Ю.І. Азаров

*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального процесу НАВС*

Д.П. Письменний

*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального процесу НАВС,
Заслужений юрист України*

О.Ю. Хабло

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального процесу НАВС*

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 3 Конституції України права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Окрім цього, обов'язок держави – захищати життя людини та її право власності (статті 27, 55 Конституції України) [1]. Цими конституційними положеннями держава взяла на себе обов'язок відновлювати порушені кримінальним правопорушенням права потерпілих, у тому числі і шляхом відшкодування завданої їм шкоди.

А тому, під час визначення напрямів реформування системи кримінальної юстиції, які були закріплені у Концепції реформування кримінальної юстиції України від 8 квітня 2008 року, передбачена необхідність запровадження процедури відновлення прав потерпілого та відшкодування завданої йому шкоди через компенсаційні процедури [2].

Враховуючи вищенаведене, під час прийняття Кримінального процесуального кодексу 2012 р. (далі – КПК України) у ст. 127 законодавець визначив такі форми відшкодування шкоди потерпілому: добровільне відшкодування завданої шкоди підозрюваним, обвинуваченим; стягнення відшкодування на підставі судового рішення за результатами розгляду цивільного позову у кримінальному провадженні; компенсація потерпілому шкоди державою за рахунок Державного бюджету України [3].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема відшкодування шкоди потерпілому у кримінальному провадженні цікавила вітчизняних процесуалістів. Її дослідженню присвятили свої праці М.І. Гошовський, О.П.

Кучинська, В.Т. Нор, С.І. Остапенко, Т.І. Присяжнюк, В.В. Рожнова, Л.Д. Удалова, Л.І. Шаповалова та інші.

Втім, питання щодо забезпечення відшкодування потерпілому шкоди за рахунок держави залишається дискусійним та потребує як наукового дослідження, так і законодавчого регулювання. Адже, якщо добровільне відшкодування потерпілому шкоди чи її стягнення за результатами розгляду цивільного позову знайшли своє закріплення у КПК України (статті 128, 129), то питання щодо підстав, умов, та порядку відшкодування шкоди за рахунок Державного бюджету України є малодослідженими та потребують законодавчого закріплення у вітчизняному законодавстві.

Метою цієї статті є дослідження проблем відшкодування шкоди потерпілому у кримінальному провадженні за рахунок Державного бюджету та розробка пропозицій щодо законодавчого регулювання підстав, умов, та порядку відшкодування.

Основні результати дослідження. Слід відмітити, що згідно із статистичними даними МВС України у 2013 р. за закінченими кримінальними провадженнями (з обвинувальними актами, клопотаннями про звільнення від кримінальної відповідальності, постановами про закриття провадження на підставі п.5 ч.1 ст.284 КПК України було встановлено збитків на суму 22221 тис. грн, відшкодовано – 7243 тис. грн (з них 82% – фізичним особам, 12 % – державним інтересам), накладено арешт на майно на суму 6563 тис. грн, у т.ч. вилучено грошей та цінностей (для забезпечення відшкодування збитків) на суму 149 тис. грн. Таким чином, невідшкодованими залишилися збитки на загальну суму 14978 тис. грн, що становить 67,4% від встановлених збитків.

Оскільки держава взяла на себе обов'язок щодо забезпечення прав і свобод людини, то й усунення наслідків вчиненого кримінального правопорушення шляхом відшкодування шкоди у тих випадках, коли правоохоронні органи не справилися зі своїми функціями, держава повинна взяти на себе.

А тому, цілком справедливим є положення, закріплене у ч. 3 ст. 127 КПК України, де визначено, що шкода, завдана потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, компенсується йому за рахунок Державного бюджету України у випадках та в порядку, передбачених законом [3].

Поява цієї норми в КПК України обумовлена також приведенням національного законодавства до міжнародно-правових стандартів. Адже 8 квітня 2005 р. Україною була підписана (але поки що не ратифікована) Європейська конвенція «Про відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів» (далі – Конвенція) від 24 листопада 1983 р., де в ст. 2 визначено, що коли відшкодування шкоди, завданої в результаті умисного насильницького злочину, не може бути забезпечено з інших джерел, держава повинна взяти це на себе [4]. Окрім цього, у Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживань владою від 29 листопада 1985 р. вказано, що жертви злочинів мають право на найшвидшу компенсацію за заподіяну шкоду відповідно до національного законодавства.

А тому, Верховною Радою України було розроблено декілька законопроектів, зокрема: «Про відшкодування громадянам матеріального збитку, заподі-

яного злочинами» від 11 вересня 2001 р., «Про відшкодування за рахунок держави матеріальної шкоди фізичним особам, які потерпіли від злочину» від 27 жовтня 2010 р. Але на сьогодні, це питання залишається відкритим, так як останній законопроект був відправлений на доопрацювання.

Слід звернути увагу на те, що процедура відшкодування шкоди потерпілим у кримінальному провадженні за рахунок держави передбачена у багатьох країнах світу, зокрема – в США, Німеччині, Великій Британії, Франції, Польщі, Іспанії. Зокрема, у США це питання регламентовано законами «Про захист потерпілих і свідків» 1982 р. та «Про потерпілих від злочинів» 1984 р., згідно з якими судам надано право зобов'язати винного відшкодувати завдану потерпілому шкоду. Проте, у разі неплатоспроможності винних осіб, тривалих строків їх ув'язнення чи в разі не встановлення особи, яка вчинила злочин, застосовується процедура державної компенсації шкоди.

У Великій Британії, на думку комісії британського парламенту, яка провела порівняльне дослідження цього питання, система відшкодування шкоди жертвам злочинів за рахунок держави є найкращою, так як у ній визначено широкий перелік злочинів, жертви яких одержують грошову компенсацію, та встановлені суттєві розміри грошових виплат [5].

Таким чином, перед українським законодавцем стоїть досить важливе та складне завдання щодо запровадження ефективної та дієвої процедури відшкодування шкоди потерпілим від злочину за рахунок держави.

Насамперед слід визначитися із понятійним апаратом. Адже в одних випадках вітчизняний законодавець використовує термін «відшкодування», а в інших – «компенсація». Так, в Юридичній енциклопедії зазначається, що «компенсація» (лат. *compensatio* – відшкодування, винагорода, зрівноваження) – правовий спосіб захисту матеріальних і нематеріальних благ фізичних та юридичних осіб. Сутність компенсації полягає у відшкодуванні шкоди [6, с. 195]. У КПК України в главі 9 ці терміни використовуються як тотожні (ст. 127 – «Відшкодування (компенсація) шкоди потерпілому», ст. 130 – «Відшкодування (компенсація) шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю»).

У Цивільному кодексі України (далі – ЦК України) словосполучення «відшкодування шкоди» використовується у разі позначення обов'язку щодо необхідності поновлення стану внаслідок завдання шкоди – ст.1177 «Відшкодування майнової шкоди фізичній особі, яка потерпіла від злочину», ст. 1200 «Відшкодування шкоди, завданої смертю потерпілого», ст. 1207 «Обов'язок держави відшкодувати шкоду, завдану каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю внаслідок злочину». Термін же «компенсація» у цивільному законодавстві використовується в іншому сенсі (статті 358, 364 ЦК України) [7].

У законодавстві України, яке регламентує порядок відшкодування шкоди, завданої незаконними діями органів досудового розслідування прокуратури та суду, також використовується термін «відшкодування», а не «компенсація», хоча мова йде також про відшкодування шкоди за рахунок Державного бюджету [8].

А тому, з метою уніфікації понятійного апарату, вважаємо за доцільне використовувати в КПК України та у спеціальному законі, який має регулювати порядок та умови відшкодування шкоди, завданої потерпілому внаслідок кримінального правопорушення, за рахунок Державного бюджету України саме вираз «відшкодування шкоди», а не «компенсація шкоди».

Розглядаючи проблему відшкодування шкоди за рахунок держави, слід також визначити, яка ж саме шкода підлягає відшкодуванню, адже в ст. 127 КПК України про це нічого не вказано.

Так, у ст. 55 КПК України визначено, що потерпілим у кримінальному провадженні може бути фізична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди. Моральна шкода характеризується як втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань, або інших негативних явищ, заподіяних фізичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб. А майнова шкода полягає в зменшенні майнової сфери потерпілого в результаті порушення прав або блага, що йому належать.

Відшкодуванню у кримінальному провадженні підлягає моральна та майнова шкода, так як фізична шкода визначається як сукупність змін, які об'єктивно відбулися в стані людини внаслідок вчинення кримінального правопорушення. До складових фізичної шкоди належать тілесні ушкодження, розлад здоров'я, фізичні страждання, а тому їх фактичне відшкодування є неможливим. Витрати на відновлення фізичного здоров'я вираховуються в грошовому еквіваленті та відносяться до майнової шкоди. Ними є: оцінені в грошовому вигляді витрати на відновлення здоров'я потерпілого, а в разі його смерті – на поховання й виплати з підтримання матеріального добробуту і виховання непрацездатних членів сім'ї потерпілого та його неповнолітніх дітей; кошти, витрачені закладом охорони здоров'я на стаціонарне лікування особи, потерпілої від злочину [9, с. 144].

Втім, під час дослідження проблеми відшкодування шкоди за рахунок держави питання постає в тому, чи повинна держава брати на себе обов'язок відшкодувати і моральну шкоду, завдану кримінальним правопорушенням?

Так, у ст. 4 Конвенції визначено, що компенсація повинна покривати залежно від випадку принаймні такі частини збитку: втрату заробітку, витрати на ліки і госпіталізацію, витрати на похорон і при наявності утриманців – щодо їх утримання [4].

У ЦК України, в якому у 2003 р. фактично були сформульовані правові основи реалізації права потерпілих на відшкодування шкоди за рахунок держави, мова йде про відшкодування майнової шкоди (ст. 1177 ЦК України) або шкоди, завданої каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю (ст. 1207 ЦК України). А тому вважаємо, що за рахунок держави має відшкодуватися лише майнова шкода, яка включає в себе і кошти, які були витрачені на відновлення здоров'я потерпілого, а в разі його смерті – на поховання, виплати на утримання непрацездатних членів сім'ї потерпілого та його неповнолітніх дітей.

Аналогічний підхід прослідковується і в проекті закону «Про відшкодування за рахунок держави матеріальної шкоди фізичним особам, які потерпіли

від злочину» від 27 жовтня 2010 р., де в ч. 3 ст. 1 передбачено, що його дія «не поширюється на відшкодування моральної шкоди, що заподіяна потерпілому. Це не позбавляє таку особу права на компенсацію моральної шкоди в установленому законом порядку» [10].

Окремої уваги заслуговує також питання щодо визначення розмірів майнової шкоди, яка підлягає відшкодуванню. Адже статистика свідчить, що сума шкоди завданої кримінальним правопорушенням, яка залишається невідшкодованою, є досить значною. Проблема полягає в тому, що якщо держава бере на себе зобов'язання по відшкодуванню, а реально здійснити його не зможе, то, як відмічається у Висновку Головного науково-експертного управління на проект вищевказаного закону, це може створити ситуацію суспільного невдоволення, коли сотні тисяч потерпілих не одержать відшкодування від держави, навіть після прийняття судами відповідних рішень на їх користь.

Порівняльний аналіз проекту закону «Про відшкодування за рахунок держави матеріальної шкоди фізичним особам, які потерпіли від злочину» та Конвенції свідчить про те, що Конвенція не так широко підходить до визначення кола осіб, які мають право на відшкодування шкоди за рахунок держави та визначає диференційований підхід з врахуванням фінансового стану потерпілого. А тому, з метою реального забезпечення права потерпілого на відшкодування шкоди, під час регулювання цього питання слід брати до уваги положення Конвенції де вказано, що відшкодування шкоди може бути зменшено або відмінено: з врахуванням фінансового стану потерпілого (ст. 7); у зв'язку з поведінкою жертви чи заявника до, під час або після вчинення кримінального правопорушення, або у зв'язку зі спричиненою шкодою (ч. 1 ст. 8); якщо потерпілий чи заявник причетні до організації злочину чи перебувають у організації, яка займається злочинною діяльністю (ч. 2 ст. 8); у випадках, якщо повне чи часткове відшкодування шкоди суперечить справедливості чи громадського порядку (ч. 3 ст. 8). Окрім цього у ст. 5 Конвенції визначено, що у випадках необхідності може бути встановлена верхня чи нижня межа розміру відшкодування шкоди.

Щодо вищевказаного положення про те, що шкода може бути зменшена або відмінена з врахуванням фінансового стану потерпілого, то з метою його реалізації в спеціальному законі слід передбачити певну межу доходів, при перевищенні якої відшкодування шкоди з Державного бюджету України буде здійснюється лише у виняткових випадках. Такий підхід у сучасних умовах є виправданим, адже відповідає принципу справедливості та дозволить відшкодувати шкоду тим потерпілим, які реально цього потребують.

Окремої уваги заслуговує визначення умов та підстав, при наявності яких потерпілий може звертатися з клопотанням про відшкодування шкоди за рахунок держави.

Так, до умов, за наявності яких потерпілому буде відшкодуватися шкода за рахунок держави, слід віднести такі: розпочате кримінальне провадження (внесення відомостей про вчинене кримінальне правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань); наявність потерпілого (звернення особи з заявою про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або

заяви про залучення її до провадження як потерпілого, за умови, що відсутня постанова про відмову у визнанні її потерпілим); визначення розміру шкоди, завданої кримінальним правопорушенням.

Аналіз міжнародно-правових документів та цивільного законодавства України свідчить про те, що шкода потерпілому за рахунок держави має відшкодовуватися лише у таких випадках:

– якщо не встановлено особу, яка вчинила кримінальне правопорушення (відсутність у кримінальному провадженні відомостей про особу, яка вчинила кримінальне правопорушення), або відсутність відомостей про місце перебування встановленої особи, яка вчинила кримінальне правопорушення;

– якщо особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, є неплатоспроможною. Тобто у тих випадках, коли підозрюваний, обвинувачений неспроможний відшкодувати шкоду, яку він завдав потерпілому.

Слід звернути увагу також на необхідність визначенні строків, протягом яких потерпілий має право на відшкодування шкоди за рахунок держави. Так, у ст. 5 Конвенції вказано, що режим відшкодування шкоди може встановлювати строки, протягом якого приймаються заяви [4]. Необхідність встановлення строків обумовлена тим, що для того, щоб виникла така умова відшкодування шкоди за рахунок держави як невстановлення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, то органи досудового розслідування повинні мати певний час, по завершенню якого можна стверджувати, що особу дійсно не вдалося встановити. А тому, цілком виправданим є закріплення положення про те, що право на відшкодування шкоди у потерпілого виникає через шість місяців після заподіяння йому шкоди кримінальним правопорушенням, за умови що в цей період не вдалося встановити осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, чи їх місцезнаходження.

Процедура прийняття, розгляду та вирішення питання про відшкодування шкоди потерпілому за рахунок державного бюджету потребує чіткого законодавчого регламентування.

Насамперед слід відмітити, що в ст. 11 Конвенції зазначено, що сторони зобов'язані прийняти належні заходи для того, щоб інформація про порядок відшкодування шкоди була надана потенційним прохачам. У ст. 6 проекту закону «Про відшкодування за рахунок держави матеріальної шкоди фізичним особам, які потерпіли від злочину» вказано, що прокурор, який здійснює нагляд за досудовим розслідуванням, зобов'язаний у тижневий строк письмово повідомити потерпілого про можливість відшкодування шкоди за рахунок держави та роз'яснити цій особі її права на звернення з вимогою про відшкодування завданої шкоди за рахунок держави [10]. На нашу думку, з метою спрощення процедури ознайомлення з цим правом, його доцільно роз'яснювати потерпілому одночасно з роз'ясненням інших прав потерпілого як учасника кримінального провадження.

Остаточну долю права потерпілого на відшкодування шкоди за рахунок держави та його розміру має вирішувати суд, з урахуванням конкретних обставин справи (характеру і розміру завданої громадянину шкоди, його матеріального стану та складу сім'ї).

Проте, слід окремо зауважити, що введення в дію вищевказаних положень вимагає вирішення питання щодо джерел фінансування. Запровадження процедури відшкодування шкоди за рахунок держави вимагає створення спеціальних фондів. Дискусійним серед вчених є вирішення питання щодо джерел наповнення такого фонду. Так, в ст. 13 вище вказаного законопроекту передбачено, що Фонд відшкодування шкоди утворюється за рахунок частини доходів Державного бюджету України від сплати державного мита та інших надходжень до Державного бюджету України, пов'язаних з діяльністю судів та правоохоронних органів, а також інших джерел, визначених законом [10].

Разом з цим, викликає певні зауваження положення ст.12 цього проекту, де визначено, що виконання рішень суду про відшкодування потерпілому шкоди за рахунок держави здійснюється в порядку, передбаченому Законом України «Про виконавче провадження». На нашу думку це положення підлягає перегляду, адже у зв'язку з тим, що з прийняттям закону про відшкодування шкоди за рахунок держави, остання автоматично бере на себе обов'язок відшкодувати шкоду особам, які потерпіли від кримінального правопорушення, то в даному випадку не доречно запроваджувати механізм отримання коштів відповідно до Закону України «Про виконавче провадження». Такий порядок буде ускладнювати процедуру реального отримання потерпілими коштів, які мають бути йому виплачені. Тому, доречно було б передбачити можливість отримання коштів потерпілими безпосередньо з Фонду відшкодування шкоди при наявності відповідного судового рішення.

Висновок. Таким чином, регламентація відшкодування шкоди потерпілому у кримінальному провадженні за рахунок держави потребує прийняття спеціального закону, де має бути чітко регламентованими підстави, умови та порядок відшкодування шкоди за рахунок держави. Наукове обґрунтування законодавчого закріплення певних спірних положень досліджуваного питання сприятиме реальному досягненню завдань кримінального провадження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України від 28.06.1996 р. (із змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – №30. – Ст. 141.
2. Концепція реформування кримінальної юстиції України: Затв. Указом Президента України від 8 квітня 2008 р. №311/2008 // Офіційний вісник України. – 2008. – №27. – Ст. 838.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України : станом на 24.02.2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/page5>
4. Европейская конвенция по возмещению ущерба жертвам насильственных преступлений от 24 ноября 1983 года [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_319
5. *Смирнов С.В.* О компенсации ущерба в уголовном процессе / С.В. Смирнов // Вестник Днепропетровского университета. Правоведени. – Днепропетровск. – 2007. – С. 70-71.
6. Юридична енциклопедія: В 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998 – Т. 3: К–М. – 2001. – 790 с.

7. Цивільний кодекс України: станом на 16.05.2014 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15/print1392050953511577>.

8. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинуві незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду: Закон України від 1 грудня 1994 року // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 1. – Ст. 1.

9. Кримінальний процес: Підручник. / За заг. ред. В. В. Коваленка, Л.Д. Удалової, Д. П. Письменного. – К. : Центр учбової літератури, 2013.– 544 с.

10. Про відшкодування за рахунок держави матеріальної шкоди фізичним особам, які потерпіли від злочину: Проект закону від 27 жовтня 2010 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=7303&skl=7

Азаров Ю.І., Письменний Д.П., Хабло О.Ю. Відшкодування шкоди потерпілому у кримінальному провадженні за рахунок держави

У статті досліджено питання регламентації відшкодування шкоди потерпілому у кримінальному провадженні. Звертається увага на підстави, умови та процедуру відшкодування шкоди за рахунок Державного бюджету. Розроблено пропозиції законодавчого регламентування порядку відшкодування шкоди потерпілим за рахунок держави.

Ключові слова: шкода, види шкоди потерпілий, відшкодування шкоди за рахунок держави, умови відшкодування шкоди.

Азаров Ю.И., Письменный Д.П., Хабло А.Ю. Возмещение вреда потерпевшему в уголовном производстве за счет государства

В статье исследованы вопросы регламентации возмещения вреда потерпевшему в уголовном производстве. Обращается внимание на основания, условия и процедуру возмещения вреда за счет Государственного бюджета. Разработаны предложения законодательного регламентирования порядка возмещения вреда потерпевшему за счет государства.

Ключевые слова: вред, виды вреда, потерпевший, возмещение ущерба за счет государства, условия возмещения вреда.

Azarov Y., Writing D., Khablo A. Restitution to victims in criminal proceedings by the State

The question of the regulation of reparations in criminal proceedings. Attention is drawn to the grounds, conditions and procedure for redress from the state budget. A legislative proposal to regulate the order of reparations by the state.

Key words: harm, harms, victim, compensation from the state, the conditions for redress.

Стаття надійшла до редакції 17.03.2014.